

Pojęcie CZUĆ a definiowanie emocji

Die Prädikation *czuć* (*fühlen*) und das Definieren von Emotionen

Gefühle, die nur dank der Erfahrung erkennbar sind, und zum unmittelbaren, überbegrifflichen Wissen (jemand fühlt etwas) gehören, werden als indirektes, rationales Wissen mit sprachlichen Charakter verarbeitet. Die direkte Erfahrung dessen, was wir fühlen, wird in der Erkenntnis und in der Sprache zu einer lexikalisch-semantischen Emotionsdefinition erfasst. Bevorzugt werden hier Wahrheitsbedingungendefinitionen vom Typ (wenn A dann B). Den Studien zu solchen Definitionstypen zufolge treten einfache propositionale Definitionen durch die Explikation der Emotionsstimuli (Wierzbicka 1971) und durch den Prototyp (Wierzbicka 1999), metonymische Definitionen (Davitz 1969, Mikołajczuk 1997, 2009), synonymische Definitionen (Mikołajczuk 1997, 2009, Jasielska 2013), Definitionen in Form von Konzeptualisierung von Emotionen (Nowakowska-Kempna 1995, 2000, Mikołajczuk 1997, 2009) und in Form vom sprachlichen Begriffsporträt (Apresjan 1994) auf.

Schlüsselwörter: Domäne FÜHLEN, die regulierenden Emotionsdefinitionen: propositionale Definitionen, Definitionen durch den Prototyp, Konzeptualisierung von Emotionen, metonymische und synonymische Definitionen

The Predication *czuć* (*feel*) and Defining Emotions

Emotions, as recognizable only through experience and belonging to direct and extra-conceptual knowledge (a person feels something), are formed into indirect knowledge, rational and of linguistic nature. Our direct experience of what we feel is cognitively and linguistically moulded into lexical-semantic definitions of a particular emotion. Truth conditional definitions are given preference here. The research on such definitions can imply the following types of definitions: propositional definitions by explicating the cause of an emotion (Wierzbicka 1971) and by prototype effects (Wierzbicka 1999), metonymic definitions (Davitz 1969, Mikołajczuk 1997, 2009), synonymous definitions (Mikołajczuk 1997, 2009, Jasielska 2013), definitions in the form of conceptualisations of emotions (Nowakowska-Kempna 1995, 2000, Mikołajczuk 1997, 2009) and in the form of the linguistic portrait of a concept (Apresjan 1994).

Keywords: domain of CZUĆ (FEEL), regulating definitions of emotions, propositional definitions, conceptualisation of emotions, metonymic and synonymous definitions

Author: Iwona Nowakowska-Kempna, Jan Długosz University in Częstochowa, al. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, Poland, e-mail: i.nowakowska-kempna@ajd.czest.pl

Received: 2.12.2019

Accepted: 19.5.2020

Dyskusja o uczuciach poznawalnych tylko dzięki doświadczeniu i tym samym niedefiniowalnych, przywołuje refleksję Russella o relacji między podmiotem a przedmiotem poznania. Autor podkreśla, że funkcjonują dwa typy relacji: 1) poznanie zmysłowe, tj. poznanie pozapojęciowe, określone przez autora jako wiedza bezpośrednia (ang. knowledge by acquaintance); 2) poznanie pośrednie przez opis (ang. knowledge by description) (Russell 1995: 54–55). O ile poznanie pośrednie, związane

z uświadamianiem sobie czegoś bez udziału myślenia pojęciowego, (hipokamp, układ limbiczny) rozpoczyna naszą drogę ku wiedzy, o tyle refleksja opisowa, poznanie pośrednie (neocortex) oparte na wiedzy racjonalnej o świecie i analizie metodologicznej (umiem powiedzieć o) ją kończy i należy do wiedzy właściwej, swoiście ludzkiej. Wiedza bezpośrednia jest przepracowywana do postaci wiedzy opisowej a uczucia są tego najlepszym przykładem. Doświadczenie bezpośrednie w jestestwie (organizmie) tego, co czujemy, opracowywane jest ostatecznie do postaci definicji leksykalno-semantycznej danego uczucia. Interesujące jest przejście od wiedzy bezpośredniej do pośredniej, od doświadczeń biologicznych do racjonalnej myśli i refleksji językowej. Trudności z definiowaniem uczuć, a faktycznie ich niedefiniowalność, zauważył już Wittgenstein i potwierdziła Wierzbicka, pisząc „Uczucie to jest coś, co się czuje, a nie coś, co się przeżywa w słowach” (Wittgenstein 1953, 1972; Wierzbicka 1971: 30). Owo przejście od wiedzy doświadczalnej do refleksji intelektualnej **odbywa się w trakcie definiowania uczuć**, w trakcie uświadamiania sobie, co czuje experierencer i jakie myśli oraz nastawienie woli temu towarzyszą i bazuje na predykcji: *X czuje coś*, przy czym owo ‘coś’ zawiera definicję regulującą uczucia. Kiedy uświadamiamy sobie, że czujemy coś, to chcemy wiedzieć, co czujemy i dlaczego (Lakoff 2011: 376–377). W realizmie doświadczeniowym (ang. experiential realism) owo przejście postrzegane jest jako coś naturalnego, wypływającego z ucieleśnienia myśli, ze ścisłego związku między poznaniem doznaniowym i racjonalnym. Charakterystyczne dla tego nurtu filozoficznego i lingwistycznego są tezy o właściwościach myśli Lakoffa i Johnsona (Johnson 1987; Lakoff 1987/2011). Przyjmują oni, że myśl jest ucieleśniona i ekologiczna. Lakoff, charakteryzując myśl jako ucieleśnioną, stwierdza, iż jest ona nierozzerwalnie związana z ciałem, co oznacza, że struktury tworzące nasz system konceptualny są kształtowane przez nasze doświadczenie. Jądro systemu konceptualnego człowieka jest bezpośrednio związane z postrzeganiem, ruchami ciała, doświadczeniem fizycznym i społeczno-kulturowym (Lakoff 1987/2011: XV). Innymi słowy – twórcy realizmu doświadczeniowego – zwracają uwagę na możliwość płynnego przejścia od wiedzy bezpośredniej (doświadczenia zmysłowego) do wiedzy pośredniej (komunikowanej kognitywnie i językowo) oraz na nierozdzielność obu typów poznania. Przejawia się to w naszym myśleniu i mówieniu o doświadczeniach zmysłowych oraz o uczuciach i stanowi podstawę ich refleksji o ucieleśnionym umyśle.

Niniejszy artykuł poświęcony będzie różnego typu definicjom uczuć, ukazującym, jak badacze radzą sobie z niedefiniowalnością uczuć oraz przejściem od doświadczeń zmysłowo-doznaniowych do wiedzy kognitywno-semantycznej. W efekcie otrzymamy zespół definicji regulujących UCZUCIA, opartych na kryterium semantycznym.

A. Wierzbicka proponuje dla uczuć definicje przez uwikłanie, stwierdzając, że jeżeli *X ma cechy $C_1 \dots C_n$, to jest to U_1* i przyjmuje dla uczuć definicje odnoszące je do przyczyny, objawów lub skutków, jakie wywołują (Wierzbicka 1971: 34, 16–35).

Uczuciom i innym stanom psychicznym przypisuje się walor obiektywizmu na mocy intrersubiektywności przeżyć takiej, że inni ludzie dzielają ze mną owe

przeżycia, a same uczucia są do siebie podobne do tego stopnia, że ludzie czują tak samo czy wręcz to samo. Formuła Wierzbickiej stanowi *explicite* wyrażenie tego pojęcia: *ktoś czuje się tak, jak czuje się zwykle człowiek/ludzie wtedy, kiedy...*; natomiast zróżnicowanie uczucia bazujące na ocenie intelektualnej i wolitywnej następuje po owej formule: *x nie chce zdarzenia z, a zdarzenie zachodzi i x nie może niczego zrobić, aby nie z, (to jest) to SMUTEK* (Wierzbicka 1971: 31). Zauważmy, że określenie zwykłego stanu rzeczy ma charakter *ipso facto* prototypu, już w pracach Wierzbickiej w latach siedemdziesiątych (Wierzbicka 1971: 30–35). Nieco inna modulacja znaczenia SMUTKU została zaproponowana w eksplikacji jego sensu (Nowakowska-Kempna 1986: 77).

Eksplikacje mówią o potencjalnej zależności komponentów wobec siebie i stanowią inną formułę realizacji **prototypu**. Ekspozują one **przyczynę uczucia**, występującą tutaj jako podstawa opisowej części definicji przy wyrażonym genus proximum *x czuje się tak, jak...* W kolejnych pracach Wierzbicka eksplicytnie podkreśla: „Aby uchwycić tę szczególną jakość uczucia, np. wdzięczności, musimy odwołać się nie tylko do faktycznych „poznawczych czynników sprawczych”, ale do *pewnych prototypowych czynników sprawczych*; jest to uczucie podobne do tego, które jest zwykle (typowo, prototypowo) powodowane przez myśl: ta osoba zrobiła dla mnie coś dobrego” (Wierzbicka 1999: 142, 1995, 1992). Jednakże takiej definicji przez uwikłanie uczucia w towarzyszące mu myśli sprzeciwiają się niektórzy badacze, np. Ortony i Clore (Ortony/Clore 1989: 127). Równocześnie Ortony i Clore twierdzą, że „aby być emocją, uczucia muszą oznaczać rezultaty pewnego rodzaju oceny. Tak więc smutek nie jest po prostu pewnego rodzaju uczuciem, ale uczuciem z pewnego powodu” (Ortony/Clore 1989: 127; Wierzbicka 1999: 142, 143). Zarazem autorzy nawiązują do kapitalnej myśli Maxa Schelera, że tylko w uczuciach przeżywamy wartości, a sama natura wartości jest nierozzerwalnie związana z uczuciami (Scheler 1916, 1986, Zaron 1985: 15, Węgrzecki 1975: 56). Świat wartości ujawnia się w uczuciu i dzięki niemu wartości są rozpoznawalne i poddawane refleksji, (Zaron 1985: 15, Węgrzecki 1975: 56). Dlatego też wielu badaczy, łącząc uczucia z przeżyciem wartości, eksplikuje taki stan rzeczy w definicji operacyjnej uczucia (Nowakowska-Kempna 1986; Wierzbicka 1999). Wierzbicka rezygnuje więc z opisu postawy wolitywnej doznającego uczucia/experiencera na rzecz analizy wartości i taką analizę proponuje w definicji pojęcia. Pierwsze definicje uczuć zaproponowane przez Wierzbicką mają charakter strukturalnej eksplikacji opisu przyczyn uczucia, natomiast późniejsze przyjmują postać prezentacji prototypowego scenariusza zdarzeń towarzyszących uczuciu z wyszczególnieniem oceny wartościującej zdarzenia wywołującego uczucie: „Tak więc smutek nie jest po prostu pewnego rodzaju uczuciem, ale uczuciem z pewnego powodu” (Wierzbicka 1999: 142–143, 1971, 1972).

Autorka proponuje odniesienie do prototypowego scenariusza dla *be happy* [szczęśliwy], oraz *be sad* [smutny], który pośrednio identyfikuje daną emocję. Podaje dla SMUTKU następującą definicję o charakterze prototypu.

X is sad

„X czuje coś
 czasami ludzie myślą coś takiego, jak to:
 stało się coś złego
 chciałbym, żeby to się nie stało
 z tego powodu gdybym mógł, chciałbym coś zrobić
 nie mogę nic zrobić
 z tego powodu czuję coś złego
 X tak się czuje”

W przypadku wyrażen odnoszących się do czynności, wydarzeń i stanów prototyp – jak widać – często przyjmie formę skryptu lub scenariusza (Wierzbicka 1992, 1995, 1999). Jednakże Johnson-Laird i Oatley protestują przeciwko takiemu sposobowi analizy, pisząc, że podaje ona warunki zaistnienia uczucia, a nie – samo uczucie. Uwagi te są jak najbardziej trafne, ale autorzy zapominają o tym, że wiedzy bezpośredniej pozapojęciowej: *X czuje coś*, nie da się inaczej przybliżyć, jak tylko pośrednio za pomocą myśli, wartości i aktów wolitywnych jej towarzyszących (Johnson-Laird/Oatley 1989: 91).

W dotychczasowych analizach semantycznych typu składnikowego/komponencjalnego wykorzystywany był pierwszy sposób definiowania uczuć przez podanie ich przyczyny, kognitywizm zaś sięga do drugiej i trzeciej metody, łącząc je na zasadzie korelacji wyglądu i zachowania (i wpływających stąd działań) z przeżywanym uczuciem (np. uczucie radości łączy się ze śmiechem, tańcem, podskokami, klaskaniem w ręce) (por. Wierzbicka 1971, 1972, 1992, 1995; Zaron 1985; Nowakowska-Kempna 1986: 71–92). Częste mówienie o uczuciach za pomocą frazeologizmów, eksponujących konwencjonalne objawy tego uczucia np. *x skakał do góry z radości*, *x płakał ze smutku* odkrywa podstawową prawidłowość w języku, a mianowicie, iż taki sposób mówienia pozostaje wobec pojęcia i nazwy uczucia w relacji **metonimii** (Pajdzińska 1991; Ribot 1912). Tytułem przykładu zostaje tutaj przytoczony pierwszy fragment dość długiej definicji metonimicznej smutku zaproponowanej przez Davitza (1969: 34–62). Jest to definicja regulująca przez wymienienie wszystkich zewnętrznych i wewnętrznych objawów uczucia przy przywołaniu samego uczucia:

GRIEF – SMUTEK, ŻAL (rzadka ang. nazwa smutku, obok *sad*; ze starofranc. *grever*, nawiązującego do łacińskiego *gravare*, co oznacza ‚droga w dół’, wg Davitza 1969) Trafność oszacowań/wskaźnika: 1.0.

Davitz podaje metonimiczną definicję SMUTKU, obok oczywiście definicji innych uczuć (tłum. I. N-K., Davitz 1969: 34-62).

DEFINICJA:

„Mam kluskę w gardle (66), mam poczucie straty (braku), utraty czegoś (64), czuję w piersiach kurczowy uścisk i jednocześnie omdlenie (46), wewnętrzny ból, którego nie można umiejscowić (46), nie mam apetytu, nie mogę jeść (46), mam uczucie

ciężkości w żołądku (42), zdaje mi się, że boli mnie serce (40), nie mogę uśmiechać się ani śmiać (38), mam jakby „gryzące” uczucie w dołku (36), czuję ciężkość w klatce piersiowej (34), czuję się pusty, opróżniony, wydrążony (52), zawiedziony (48), straciłem cały wigor, pogodę ducha i entuzjazm (38); mam poczucie żalu (60), tęsknoty (44), pragnę, by wszystko było takie samo jak dawniej (34), zdaję się być usidlony przez to uczucie, przepełniony nim (38), mam poczucie znalezienia się w matni, w kleszczach sytuacji (schwytany, opanowany przez nią) (36); odczuwam dławienie, duszenie (58), odczuwam nostalgię, gdy napływają stare wspomnienia i myślę o przeszłości (54), brak mi wiary (46); tryskam łzami (46), płaczę (42), łzy napływają mi do oczu, ale to nie oczy łzawią (jak na wietrze np.) – płaczę całym sobą (34), wciąż myślę o tym, co się stało (40), szukam jakiegoś wytłumaczenia, by zrozumieć, wciąż myślę „dlaczego?” (36); odczuwam dygotanie i pulsowanie w gardle (36), zaczynam badać swoje myśli i uczucia (staję się introspektywny), kieruję się ku wnętrzu (36).

Definicja metonimiczna angażuje wymiary wszystkich ZMYSŁÓW w tym zmysł czucia głębokiego – wewnętrzne odczuwanie funkcjonowania poszczególnych organów, także RUCH zewnętrzny i wewnętrzny – jego spowolnienie aż do zaniknięcia i zamarcia osoby pogrążonej w głębokim smutku. Trzeba podkreślić, iż wiele metonimii, przyjmujących postać frazeologizmów, odsłania zarazem swój metaforyczny charakter. Połączenie metonimii i metafory jest funkcjonalnie istotne, a w propozycji Goosensa nosi nazwę **metaftonimii** (Goosens 1990: 323–340). Trzeba więc podkreślić, iż znaczna i znacząca część objawów uczucia o postaci frazeologizmów ma właśnie postać metaftonimii i tworzy budulec definicji metonimicznej uczuć. W podsumowaniu można zaproponować podstawowe modele metonimiczne budujące definicję uczucia, w tym wypadku SMUTKU (za: Nowakowska-Kempna 2000: 127–138), będące objawami SMUTKU, przy założeniu aktualności formuły: *X czuje coś* (za: Nowakowska-Kempna 2000: 127–138):

(Odpowiedniości epistemiczne, por. Lakoff 2011: 384)

TRUDNOŚCI W POSTRZEGANIU

MARSZCZENIE CZOŁA I BRWI

SPOWOLNIENIE MOWY, ODDYCHANIA i POŁYKANIA

SPOWOLNIENIE PULSOWANIA KRWI i DRŻENIE SERCA oraz UCISK SERCA i PRZEWODU POKARMOWEGO

SPOWOLNIENIE RUCHÓW, CHODZENIA, PRZEMIESZCZANIA SIĘ

ZASTYGNIECIE

OBNIŻENIE TEMPERATURY CIAŁA I TWARZY

POBLADNIĘCIE – ZMIANA KOLORU SKÓRY.

Charakteryzując wstępnie metonimie i metafory związane ze SMUTKIEM, trzeba podkreślić, iż ogólne ich funkcjonowanie podobne jest do poprzednich afektów.

Fizjologicznymi efektami (objawami) SMUTKU są:

(Odpowiedniości ontologiczne, por. Lakoff 2011: 384)

- obniżona ciepłota ciała,
- obniżone ciśnienie krwi,
- obniżone napięcie mięśni,
- obniżona uwaga i wyczulenie zmysłów na bodźce docierające z zewnątrz,
- brak koloru: poszarzenie, poblednienie, szernienie.

W tym punkcie naszych rozważań należy przypomnieć, iż definicje semantyczne budowane są zwykle za pomocą różnych form wyidealizowanych modeli kognitywnych (ang. Idealized Cognitive Model – ICM) oraz czterech zasad: zasady struktury propozycjonalnej, schematyczno-wyobrażeniowej, rzutowania metaforycznego i metonimicznego (Lakoff 2011: 66). Pierwsza z zasad została uruchomiona przy definicjach typu prototypowego, czwarta z nich przypomina propozycję Davitza oraz Nowakowskiej-Kempnej (Nowakowska-Kempna 2000; Davitz 1969). Kolejny typ definicji to eksplikacje zbudowane zgodnie z zasadami przywołania przedpojęciowych schematów wyobrażeniowych, głównie schematu: ŹRÓDŁO-ŚCIEŻKA-CEL, który odnosi się do zasad struktury schematyczno-wyobrażeniowej (za: Nowakowska-Kempna 2000: 246–278; Maia 1998; Kövecses 1986, 1995, 2000). Różnice między tymi definicjami dobrze wyjaśnia W. Croft, pisząc „konceptualizacja jednej domeny w terminach innej niezależnej (od niej domeny), to znaczy przeniesienie między domenami. Obydwie domeny, domena źródłowa i domena docelowa, są równoważne” (Croft 1993: 345–346; por. Mikołajczuk 1997: 350, 2009). Natomiast relację metonimiczną charakteryzuje Lakoff jako przeniesienie metonimiczne, które „zachodzi w obrębie pojedynczo skonceptualizowanej domeny” ukształtowanej przez model kognitywny, a Croft uzupełnia, wskazując, iż mogą to być skrzyżowane rozmaite domeny (Lakoff 2011: 384; Croft 1993: 374). Aby omówić następny typ definicji semantycznych uczuć, trzeba przypomnieć definicję uczucia: „UCZUCIE to stan (świadomości-czucia czegoś) polegający na przeżyciu wartości, połączony obowiązkowo z zaangażowaniem ciała tj. wyzwalający korelację wyglądu twarzy i postaci experiencera z działaniem systemu nerwowego” (Nowakowska-Kempna 1995: 125, 2000: 382). Korelacja wyglądu experiencera, jego zachowania oraz zaangażowanie ciała osoby doznającej uczucia staje się podstawą analizy rozumienia uczucia w poznaniu i budowaniu modeli kognitywnych, odsłaniających konceptualizację danego uczucia po przywołaniu formuły bazowej: *X czuje coś* i domeny CZUCIE. Jeśli pozostaniemy przy analizie SMUTKU, to następna jego definicja przybierze postać konceptualizacji SMUTKU. Na podstawie dokładnego opisu modeli kognitywnych można odpowiedniości między domeną PŁYN a domeną SMUTEK sformułować następująco (za: Nowakowska-Kempna 2000: 246–278):

Domena źródłowa: zimny płyn w pojemniku

Domena docelowa: SMUTEK

Odpowiedniości ontologiczne:

Pojemnik to smutek

Ciało to przedmiot.

Zimny płyn wypełnia pojemnik.

Ciało to przedmiot, który wpada do zimnego płynu/wody. Skala zimna to skala smutku (o punktach zero i górnej granicy).

Zimny pojemnik to obniżona temperatura.

Ciśnienie wewnątrz pojemnika to presja zewnętrzna i wewnętrzna na ciało experiencera.

Ruch płynu w pojemniku to osłabienie czynności fizjologicznych ciała.

Granica wytrzymałości ciała na zimno to górna granica na skali smutku.

Bezruch ciała to początki utraty panowania nad sobą.

Niebezpieczeństwo zlodowacenia płynu to niebezpieczeństwo utraty panowania nad sobą.

Załamanie i zamarcie czynności życiowych ciała to utrata panowania nad sobą.

Zlodowacenie to utrata panowania nad sobą

Odzyskanie cennego przedmiotu to braku smutku.

Odpowiedniości epistemiczne:

Domena źródłowa: intensywnie zimny płyn w pojemniku powoduje schłodzenie przedmiotu zanurzonego w płynie i ogranicza jego ruch w pojemniku aż do znie-ruchomienia.

Domena docelowa: intensywny smutek powoduje obniżoną temperaturę ciała i presję zewnętrzną nań aż do zamrożenia ciała i ustania oznak życia.

Konceptualizację taką otwiera metafora ogólna:

SMUTEK TO POJEMNIK Z WODĄ dla EXPERIENCERA. Metafora tego typu uzyskuje uszczegółowienie:

SMUTEK TO JAKBY POJEMNIK Z WODĄ, w który WPADA EXPERIENCER
SPRAWCA UCZUCIA TO KTOŚ/COŚ (OSOBA), KTO JAKBY WRZUCA EXPE-
RIENCERA DO WODY

UCZUCIE TO CIECZ/WODA, która JAKBY WYPEŁNIA POJEMNIK

JEŚLI SMUTEK STAJE SIĘ INTENSYWNY, to tak JAKBY POJEMNIK WYPEŁ-
NIAŁ SIĘ WODĄ

JEŚLI SMUTEK STAJE SIĘ ZBYT INTENSYWNY, to tak JAKBY POJEMNIK
PRZEPEŁNIAŁA WODA

JEŚLI INTENSYWNOŚĆ UCZUCIA WZRASTA, ROŚNIE JAKBY ZANURZE-
NIE PRZEDMIOTU W WODZIE i/lub ROZMIAR POJEMNIKA

JEŚLI SMUTEK STAJE SIĘ ZBYT INTENSYWNY, to tak JAKBY PRZEDMIOT
ZANURZONY W WODZIE EXPERIENCER ZAMARŁ I TONAŁ

JEŚLI SMUTEK STAJE SIĘ INTENSYWNY PONAD MIARĘ, to tak JAKBY
PRZEDMIOT EXPERIENCER UTONĄŁ W WODZIE

JEŚLI SMUTEK STAJE SIĘ ZBYT INTENSYWNY, to tak JAKBY TEMPERATU-
RA WODY W POJEMNIKU OBNIŻAŁA SIĘ DO ZAMARZNIĘCIA

SMUTEK PONAD MIARĘ POWODUJE, ŻE DOŚWIADCZAJĄCY UCZUCIA
PRZESTAJE ODCZUWAĆ COKOLWIEK, SZTYWNIJE I ZAMIERA, UMIERA

INTENSYWNY SMUTEK DZIAŁA TAK JAKBY PRODUKOWAŁ MGŁĘ.

Do konceptualizacji SMUTKU jako WODY oraz MGŁY/PARY WODNEJ stosuje się konceptualizacja ukazująca wewnętrzny związek z CHŁODEM/ZIMNEM reprezentowany przez frazeologizmy typu *dojmujący/przejmujący smutek*, analogiczne określenia pojawiają się we frazeologii: *dojmujące a. przejmujące zimno a. chłód*. Towarzyszy temu również konceptualizacja SMUTKU jako ATMOSFERY/POWIETRZA, gdyż w nim żyje i oddycha człowiek – jest to przecież jego naturalne środowisko (za: Nowakowska-Kempna 2000: 246–278);

SMUTEK TO SŁOTNA, POCHMURNA POGODA; WIATR; POWIETRZE;
OSAD (a PYŁ); CIENŃ; GAZ TRUJĄCY; TEMPERATURA; CHŁÓD.

Jest to uznanie SMUTKU za żywioł WODY, której niszczycielska siła łączy ŻYWIOŁ i ZIMNO. O ile CHŁÓD obecny jest przede wszystkim w metonimiach o charakterze metaforycznym, o tyle działanie żywiołu WODY jako domeny źródłowej dla SMUTKU może przybierać dwie podstawowe postaci, zróżnicowane w zależności od profilowania, w którym trajektorem jest *experiercer*, a landmarkiem – uczucie SMUTKU, bądź odwrotnie.

Dруга konceptualizacja łączy się z uznaniem SMUTKU za CIAŁO STAŁE, CIĘŻAR, który powoduje zastygnięcie (ktoś, kto zastyga w miejscu, nie wykonuje RUCHÓW), a następnie jakby POWALENIE i ŚMIERĆ *experiercera*. Wiąże się zatem z uznaniem SMUTKU za CIĘŻAR/CIĘŻKI PRZEDMIOT przygniatający i uciskający ciało *experiercera*, aż do zmiżdżenia, powalenia, uśmiercenia *experiercera* (por. Nowakowska-Kempna 2000: 246–278).

W języku polskim rozbudowana jest także konceptualizacja ukazująca niszczące i niszczycielskie efekty smutku, w której on sam traktowany jest jako ISTOTA ŻYWA, najczęściej WROGA i AGRESYWNA.

Oprócz charakterystyki UCZUĆ przez podanie konceptualizacji istnieją definicje mieszane, obejmujące różne aspekty uczucia. Do nich należy definicja Apresjana (1994: 16–18), nazwana przez autora „językowym portretem pojęcia”. W tej roli wystąpi tutaj definicja SMUTKU: (za: Nowakowska-Kempna 2000: 275–278).

PORTRET JĘZYKOWY SMUTKU

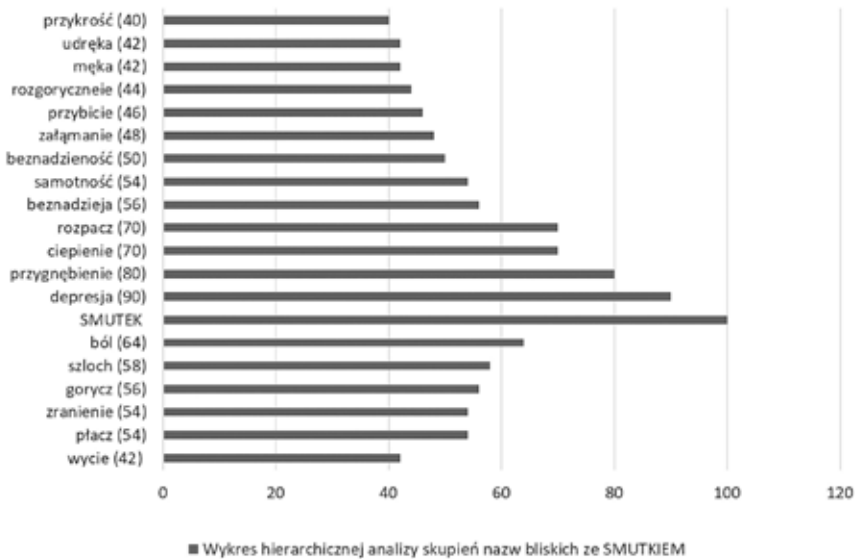
1. *Początek emocji związany z fizyczną percepcją*: ktoś np. Piotr czuje się tak jak gdyby coś jakiś ciężki przedmiot bądź kamień czy zmosfera usiadła na piersiach, sercu lub duszy por. *brzemień smutku, coś uciska i gniecie serce x-a, smutek ciśnie a. przytłamsza x-a a. duszę, a. sercu x-a, smutek kładzie się kamieniem na duszy a. sercu x-a, x-owi jest ciężko na sercu, x czuje ciężar na piersi a. w sercu itp...*
2. *Racjonalna ocena zdarzenia wywołującego SMUTEK*. W pracach Wierzbickiej (1992, 1999) ocenę taką przynosi definicja prototypowa SMUTKU.
3. *Uczucie*:
ktoś np. *Piotr czuje coś przykrego, pasywnie, co osłabia jego organizm i powoduje powolne zastyganie, zamarcie sił witalnych.*

4. Intencja związana z trwaniem bodźca:
ktoś, np. Piotr pragnie zaprzestania działania bodźca.
5. Fizjologiczna reakcja na bodziec:
SADNESS-SMUTEK (w staroang. Sad znaczyło w zasadzie to samo, co współczesne *sad* – zdaniem Davitza 1969)
Definicja metonimiczna cytowana wcześniej może stanowić tutaj dobry przykład (Davitz 1969).
6. *Kontrolowane reakcje fizyczne lub werbalne podmiotu motywowane „odczuwaniem czegoś złego”* (Apresjan 1994: 8):
Experienecer pogrążony w smutku jest skory do płaczu albo płacze, usta układają mu się w podkówkę, oczy napełniają łzami, a twarz wyraża smutek. Chodzi przygarbiony, stłamszony, ledwo powłóczy nogami, czuje ciężar na barkach tak, jakby on przygniatał go do ziemi. Załamuje ręce, chodzi z nosem na kwintę, idzie jak na ścięcie. W smutku drze włosy z głowy, rozdziera szaty i posyspuje głowę popiołem. Jeśli nie chce okazać smutku – idzie wyprostowany z podniesioną głową (za: Nowakowska-Kempna 2000: 277).
7. *Konceptualizacja SMUTKU*:
Przedstawione wcześniej materiały dotyczące (modele kognitywne) konceptualizacji SMUTKU pozwalają przyjąć, iż jest on rozumiany w kategoriach ŻYWIOŁÓW: WODY (PŁYNU lub LODU) oraz POWIETRZA (PARY WODNEJ), a także CIĘŻKIEGO PRZEDMIOTU, który uciska serce, piersi lub duszę x-a. Intensywny SMUTEK to ostry PRZEDMIOT raniący experiencera lub WRÓG, GRZĄCE ZWIERZĘ (*smutek gryzie x-a, robak smutku*) itp. WIELKI SMUTEK podobny jest do ROZPACZY, ŻALU, BÓLU (cieprienia) i podobnie konceptualizowany.
Całość układu się w SCENARIUSZ ZNISZCZENIA experiencera przez smutek (Nowakowska-Kempna 2000: 278, Maia 1998).

Ostatnim typem definicji omówionych w artykule jest definicja synonimiczna – przez podawanie synonimów. Stanowi ona częsty sposób definiowania wyrazów, zwłaszcza trudnych do scharakteryzowania pod względem semantycznym np. takich jak UCZUCIA, chociaż, trudno się wówczas ustrzec błędnych kół definicyjnych, por. smutek ‘uczucie przygnębienia wynikające z przykrych przeżyć, cierpień’ (Dunaj 1996: 1024) oraz przygnębienie ‘stan psychiczny człowieka spowodowany smutkiem, żalem, zmartwieniami, kłopotami; smutek depresja’ (Dunaj 1996: 907). W studiach semantycznych SMUTEK pojawia się zwykle w grupie leksykalno-semantycznej o takiejże nazwie (Nowakowska-Kempna 1995: 121). Wymienia wówczas uczucia podobne do *smutku* o różnej intensywności: *troska, chandra, rozpacz, udręka, rozbicie wewnętrzne, zdruzgotanie*; a jego odmiany to: *uczucie braku, niepewności, krzywdy, niedosytu, niezrozumienia, otumanienia, samotności, pustki, opuszczenia, zagubienia, słabości, znużenia, zgorzknienia, przygniecenia, przymusu, bezwoli, bólu, cierpienia, dławienia oraz (czuć się) niepotrzebnym, nieznośnie, (czuć) otepienie* (Nowakowska-Kempna 1995: 121). Bliska tej grupie jest

grupa ZMARTWIENIA reprezentowana przez: *kłopot, zamartwienie, przejmowanie się, przygnębienie, stres i gryzienie się czymś*. Aby sprawdzić powszechność i użyteczność tej metody definicyjnej, została przeprowadzona ankieta wśród 100 studentów filologii angielskiej Uniwersytetu Jana Długosza (I i II roku studiów licencjackich). Studenci mieli oszacować bliskość znaczeń w skali 3-2-1-0 wyrażen związanych ze SMUTKIEM. Przypominając definicję synonimii, iż jest to „wyrażenie tej samej treści za pomocą dwu lub więcej różnych form językowych” (Polański 1993: 533), podkreślano ważność synonimii częściowej, polegającej „na wymienności wyrażen tylko w niektórych kontekstach” (Polański 1993: 534) i o takiej synonimii przybliżonej studenci mieli zdecydować w ankiecie. W zaprezentowanym materiale językowym znalazły się więc: nazwy uczuć bliskich ze smutkiem, przyczyny smutku (nieprzyjemne zdarzenia i doświadczenia psychiczne wywołujące smutek): *rozgorzyczenie, zmartwienie, ambaras, kłopot, strapienie, niepewność, samotność, opuszczenie, klęska, bezsensowność, bezmyślność*; objawy smutku: *apatia, łzy/płacz/szloch/skowyt/wycie, osowienie, poblednięcie*, a także: *zimno i lodowato*, jak również doświadczenia fizyczne i psychiczne towarzyszące smutkowi bądź będące następstwem/skutkiem tych samych przyczyn, co smutek: *przytłamszenie, zawód, otumanienie, odurzenie, rozdarcie, rozbicie wewnętrzne, bolesć, otępienie, pęknięcie, poranienie, załamanie*. Trzeba podkreślić, że bardzo często działa tutaj zasada metonimii: przyczyny, objawy, doświadczenia wewnętrzne ZA SMUTEK (Goosens 1999: 323–340). Efektem opracowania materiału językowego jest wykres, wzorowany

Wykres hierarchicznej analizy skupień nazw bliskich ze SMUTKIEM

Tab. 1. Nazwy bliskie ze SMUTKIEM. Źródło: Badania własne

na uproszczonym mini dendrogramie; zbudowany zgodnie z zasadą porządkowania pojęć, przynoszący odpowiedź na pytanie, w jakim stopniu dane słowo jest emocją podobną do SMUTKU bądź stanem (psychicznym lub fizyczny) lub objawem kojarzonym jednoznacznie ze SMUTKIEM (Trzebiński 1981: 16, Jasielska 2013: 80). Cyfry na dole wykresu ukazują liczbę notowań dla danej nazwy podanej przez respondentów i są to notowania tylko powyżej 40%.

Notowania poniżej 40 punktów (respondentów) nie zostały uwzględnione. Definicja przez synonimy, pomimo błędnego koła definicyjnego (przy smutku podaje się przygnębienie a przy przygnębieniu – smutek) pozwala przeciętnemu użytkownikowi języka dobrze zorientować się w nazwach uczuć i jest użyteczna pragmatycznie. Dotyczy potocznego rozumienia emocji (Jasielska 2013, Młynarska-Jurczuk 2016).

Zaproponowane i przypomniane przeze mnie definicje uczuć są definicjami semantycznymi różnego rodzaju. Gdyby spróbować zbudować na ich podstawie typologię definicji uczuć, to niewątpliwie wszystkie miałyby charakter definicji przez uwikłanie. Pomimo to pozwalają dobrze charakteryzować uczucia. Ukazują także owo przejście od wiedzy pozapojęciowej, odczuwalnej wewnątrznie przez *experientia*, *X czuje coś* do wiedzy językowo-kognitywnej, operującej myślami, aktami woli i wartościami, ważnymi dla danego uczucia. Ukazuje także przenikanie się słownictwa obsługującego dane uczucie.

Tab. 2. Słownictwo podzielane przez różne uczucia.
Źródło: Badania własne (na podstawie badań respondentów)

Gdyby podstawą typologii miało być kryterium organizacji definicji i odwołanie do zaproponowanego typu eksplikacji, to otrzymalibyśmy w efekcie:

1. definicję propozycjonalną przez eksplikację przyczyny uczucia;
2. definicję propozycjonalną o charakterze prototypu czynników sprawczych;
3. definicję metonimiczną eksponującą objawy uczuć i ich skutki;

4. definicję metaforyczno-metonimiczną (metaftonimię) o postaci KONCEPTUALIZACJI uczucia w poznaniu i języku;
5. definicję o postaci językowego portretu pojęcia/uczucia;
6. definicję przez podanie quasi synonimów (uczuć podobnych, objawów i skutków uczuć).

Wszystkie one występują w badaniach polskich językoznawców. Nieco inne kryteria przyjęli Battachi, Suslow i Renna (1996: 16–17).

Trzeba więc podkreślić, iż definicje uczuć wiele mówią o ich skomplikowanej naturze, rozumieniu w poznaniu i języku. Stanowią więc także źródło wiedzy o uczuciach, pozwalają „przełożyć” ich pozapojęciową naturę sygnalizowaną formułą *X czuje coś*, na rzeczywistość schematów poznawczych, obrazu w poznaniu i języku. Są zatem niezwykle użyteczne dla potocznego i naukowego rozumienia ich natury, świata wartości, który odsłaniają oraz opisu w języku. Ukazują też bogaty wachlarz frazeologizmów, za pomocą którego mówimy o uczuciach.

Wykaz literatury

- APRESJAN, Jurji. „Naiwny obraz świata a leksykografia”, tłum. Joanna Berej. *Etnolingwistyka* 6. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin, 1994, 5–12. Print.
- BATTACCHI, Marco, Thomas SUSLOW i Margherita RENNA. *Emotion und Sprache*. Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Peter Lang, 1996. Print.
- CROFT, William. „The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies”. *Cognitive Linguistics* 4 (1993): 335–370. Print.
- DAVITZ, Joel. *Language of Emotion*. New York, London: Oxford University Press, 1969. Print.
- GOOSSENS, Louis. “Metaphonymy: the Interaction of Metaphor and Metonymy in Expressions for Linguistic Action”. *Cognitive Linguistics* 1–3 (1990): 323–340. Print.
- JASIELSKA, Aleksandra. *Charakterystyka i konsekwencje potocznego rozumienia emocji*. Poznań: Wyd. Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2013. Print.
- JOHNSON, Mark. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. Print.
- JOHNSON-LAIRD, Philip i Kaith OATLEY. “The language of Emotions: an Analysis of a Semantic Field”. *Cognition and Emotion* vol. 3 (1989): 81–123. Print.
- KÖVECSES, Zoltán. “Metaphors of Anger, Pride, and Love. A Lexical Approach to the Structure of Concepts”. *Pragmatics and Beyond. An Interdisciplinary Series of Language. Studies VI* 1986: 2–145. Print.
- KÖVECSES, Zoltán. “Anger: Its Language, Conceptualization, and Physiology in the Light of Cross-Cultural Evidence”. *Language and Cognitive Construal of the World*. Red. Taylor John R. i Robert S. Maclury. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 1995, 181–196. Print.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor and emotion: language, culture, and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. Print.
- LAKOFF, Gorge. *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: Chicago Univ. Press, 1987. Tłum. pol. *Kobiety, ogień i rzeczy niebezpieczne. Co kategorie mówią nam o umyśle*. Kraków: Universitas, 2011. Print.

- MAIA, Beatriz. "The language of Emotions – ‚Metaphors‘, ‚Scenarios‘ or ‚Metalanguage‘?". *Lexical Semantics, Cognition and Philosophy*. Red. Barbara Lewandowska-Tomaszczyk. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1998, 203–218. Print.
- MIKOŁAJCZUK, Agnieszka. *Nazwy gniewu w języku polskim*. Warszawa: Energeia, 1997. Print.
- MIKOŁAJCZUK, Agnieszka. *Oraz radości we współczesnej polszczyźnie*. Warszawa: Wyd. Semper, 2009. Print.
- MEYNARSKA-JURCZYK, Agata. „Wstyd jako emocja ucieleśniona – twarz, ciało i role płciowe w procesie społecznej konstrukcji wstydu”. *Dyskurs młodych andragogów*. Zielona Góra: Wyd. U. Z., 2016, 357–369. Print.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona. *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykładnikami predykatów uczuć*. Katowice: Wyd. WSP TWP, 1986. Print.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim*. Warszawa: Prolegomena, 1995. Print.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona. *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Cz. II*. Warszawa: WSP. TWP, 2000. Print.
- ORTONY, Andrew i Gerald, L. CLORE. "Emotions, Moods and Conscious Awareness". *Cognition and Emotion*, vol. 3 no 2, 1989: 125–137. Print.
- PAJDEZIŃSKA, Anna. „Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata”. *Językowy obraz świata*. Red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wyd. UMCS, 1991. 87–109. Print.
- POLAŃSKI, Kazimierz. „Synonimia”. *Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego*. Red. Kazimierz Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1993, 533–534. Print.
- RIBOT, Theodule-Armand. *Z zagadnień psychologii uczuć*, przeł. H. Świerczewski. Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1912. Print.
- RUSSELL, Bertrand. *Problemy filozofii*. Warszawa: Wyd. PWN, 1995. Print.
- SCHELER, Max. *Der Formalismus in der Ethik und die materielle Wertethik*. Halle: Max Niemeyer, 1916. Print.
- SCHELER, Max. *Istota i formy sympatii*, przeł. A. Węgrzecki. Warszawa: PWN, 1986. Print.
- TRZEBIŃSKI, Jerzy. *Twórczość a struktura pojęć*. Warszawa: PWN, 1981. Print.
- WĘGRZECKI, Adam. *Scheler*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975. Print.
- WIERZBICKA, Anna. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1971. Print.
- WIERZBICKA, Anna. *Semantic Primitives*, trans. by Anna Wierzbicka, John Besemeres, III *Emotion*. Frankfurt am Main: Athenäum, 1972. Print.
- WIERZBICKA, Anna. "Defining Emotion Concepts". *Cognitive Science* 16 (1992): 539–581. Print.
- WIERZBICKA, Anna. "Emotion and Facial Expression: A Semantic Perspective". *Culture and Psychology* 1 (1995): 227–258. Print.
- WIERZBICKA, Anna. „Mówienie o emocjach. Semantyka, kultura i poznanie”. *Język – umysł – kultura*. Red. Anna Wierzbicka. Warszawa: PWN, 1999, 138–163. Print.
- WITIGENSTEIN, Ludwig. *Dociekania filozoficzne*. Warszawa: PWN, 1972. Print.
- ZARON, Zofia. *Wybrane pojęcia etyczne w analizie semantycznej. Kochaj bliźniego swego*. Wrocław: Ossolineum. 1985. Print.

ZITIERNACHWEIS:

- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona. „Pojęcie CZUĆ a definiowanie emocji”, *Linguistische Treffen in Wrocław* 18, 2020 (II): 293–305. DOI: <https://doi.org/10.23817/lingtreff.18-21>.